

TÜRK DİLİ I

Hafta 14

Okutman Engin ÖMEROĞLU

DİL BİLGİSİ

2. Şekil Bilgisi (Morfoloji)

2. 5. Ekler

2.5.1. Yapım Ekleri

2. 5. 1. 1. İsimden İsim Yapan Ekler

İsim kök ve gövdelerine gelerek yeni isimler türeten eklerdir. Bu ekler, isimlerden, isimden isim yapan ve fiilden isim yapan eklerden sonra gelebilirler.

+ Aç: Fazla işlek olmayan bir ektir. Ancak şu kelimelerde de yaşamaktadır: *top+aç, kır+aç, bakır+aç* (*bakraç*), *boz+aç*(*boza çalan renk*)

+ Ak: Bu ek de fazla işlek değildir. Yaşadığı kelimelerden bazıları şunlardır: *baş+ak, ben+ek, sol+ak, top+ak, yol+ak, oğul+ak*(*oğlak*),*kap+ak*

+ AlAk: Birkaç kelimeye yaşamaktadır. *koz+alak, top+alak, böğ+elek*

+ An: İşlek olmayan bir ektir. *er+en, kök+en, oğul+an, kız+an*

+ CA: Türkçe'nin en işlek eklerinden biridir. İsimden isim yapmanın dışında da zengin fonksiyonları vardır. Zarf ve sıfatlar yapar. Fonksiyonları:

- Gibilik, kadarlık ve görelilik bildirir: *ben+ce, sen+ce, insan+ca, yiğit+çe, iri+ce, on+ca, hunhâr+ca, soy+ca*
- Yer isimleri yapar: *düz+ce, kanlı+ca, çamlı+ca, yeni+ce, derin+ce, kaynar+ca, darı+ca, kumlu+ca, ılı+ca, kumlu+ca, sapan+ca*
- Birleşik isimlerin sıfatını yapar: *Akçakoca, Kızılcahamam, Alaca Höyük, Akçadağ, akça ağaç, Karaca Hisar*
- Doğrudan isimler yapar: *ak+ça ala+ça, sarı+ca, deli+ce, kok+ar+ca, kara+ca*
- Lisan isimleri yapar: *Türkçe, Almanca, İngilizce, Arapça, İbranice,*

+ CAk: Küçültme, acıma ve sevgi bildiren, fakat birkaç kelimeye yaşayan bir ektir: *yavru+cak, büyük+cek, küçük+cek, cabuk+cak, ev+cek*

+ Ci: En işlek eklerden biridir. Fonksiyonları da çoktur. Hem ünlü, hem de ünsüz uyumlarına girdiği için sekiz şekli vardır. Belli başlı fonksiyonları ve kullanıldığı yerleri şöyle sıralayabiliriz:

- Meslek bildiren isimler yapar: *deniz+ci, simit+çi, lokanta+cı, edebiyat+çı, tiyatro+cu, su+cu, limon+cu*
- Taraftar isimleri yapar: *Atatürk+çü, inkılap+çı, ülkü+cü, milliyet+çi, hürriyet+çi, ayrılık+çı,*
- Alışkanlık ifade eden isimler yapar: *dilen+ci, yalan+cı, tatlı+cı (tatlıyı seven), şaka+cı, kumar+cı, içki+ci*
- Yer – semt isimleri yapar: *ayran+cı, boza+cı, cebe+ci, Bostan+cı, kalay+cı*

+ Cık: Küçültme, acıma, sevgi bildiren isimler veya semt, bölge ve hastalık isimleri yapan işlek bir ektir:

- Acıma, küçültme ve sevgi bildiren isimler yapar: *kuzu+cuk, biri+cik, yavru+cuk, zavallı+cık, küçük+cük*
- Bitki, araç gereç, organ ve hayvan isimleri yapar: *tomur+cuk, kızıl+cık, gelin+cik, dip+çık, maymun+cuk, dağar+cık, elma+cık, badem+cık, kulak+çık, tatar+cık*
- Hastalık isimleri yapar: *arpa+cık, yılan+cık, kızamık+çık*
- Lâkap isimleri yapar: *Mehmet+çık, Ayşe+cık, Sezer+cık, Osman+cık*
- Semt isimleri yapar: *Göl+cük, Ova+cık, Kuzgun+cuk, Çınar+cık, Yayla+cık*

+CIL : Bu ek fazla işlek değildir. Eklendiği kelimeye benzetme anlamı katar ve ifade ettiği kavramı seven anlamında yeni kelimeler türetir: *ev+cil, balık+cıl, ben+cil, kır+cıl, ölüm+cül*

+DAŞ: Eşitlik, ortaklık ve bağlılık bildiren isimler yapar: *arka+daş, karın+daş, yol+daş, sır+daş, ev+deş, gönül+daş, ülkü+daş, çağ+daş, yurt+taş*

+dem: İşlek olmayan bir ektir. Ancak bugün şu kelimelerde yaşamaktadır: *çiğ+dem, er+dem, yor+dam,*

+IAk: Fazla işlek değildir. Yer isimleri ve alaycı lakaplar ifade eden kelimeler yapan bir ektir: *ot+lak, kış+lak, öd+lek, diş+lek, daz+lak, hort+lak, cır+lak*

+leyin: Zaman bildiren isim köklerine gelerek zarf yapan fakat fazla işlek olmayan bir ektir: *sabah+leyin, akşam+leyin, gündüz+leyin, öğlen+leyin, gece+leyin*

+Li: Bu ek, aşağı yukarı her isme gelerek ondan yeni isimler türetmeye yarayan çok işlek eklerden biridir:

- a) Sıfatlar yapar: *güç+lü, kuvvet+li, boya+lı, süt+lü, sırma+lı, cilve+li, kıl+lı, bilgi+li, toz+lu*
- b) Yer ve şahıs isimlerine gelerek mensubiyet bildirir: *köy+lü, şehir+li, Sakarya+lı, Konya+lı, Erzurum+lu, Osman+lı, Selçuk+lu, Karakeçi+li, Akkoyun+lu, Karakoyun+lu, Sarıçizme+li*
- c) Tekrar grubu oluşturur: *ana+lı baba+lı, ana+lı kız+lı, iri+li ufak+lı, gece+li gündüz+lü, cici+li bici+li*

+Lik: İşlek ve fonksiyonları fazla olan bir ektir:

- a) Sıfat yapar: *damat+lık elbise, pilav+lık piring, bulgur+luk buğday, dolma+lık biber, yaz+lık ev, kış+lık odun, ay+lık para*
- b) Eşya ve araç gereç isimleri yapar: *ağız+lık, baş+lık, gece+lik, diz+lik, kulak+lık, göz+lük, söz+lük*
- c) Eklendiği isme çokluk anlamı katar: *ağaç+lık, genç+lik, çimen+lik, çayır+lık, arpa+lık*
- d) Yer isimleri yapar: *odun+luk, kömür+lük, çöp+lük, saman+lık, taş+lık, zeytin+lik*
- e) Semt ve ülke isimleri yapar: *Et+lik, Ayva+lık, Yumurta+lık, Zeytin+lik, İncir+lik, Arnavut+luk,*
- f) Soyut isimler yapar: *güzel+lik, iyi+lik, ekşi+lik, duru+luk, cimri+lik*
- g) Durum isimleri yapar: *genç+lik, yaşlı+lık, arkadaş+lık, yoldaş+lık, erkek+lik, yiğit+lik, mert+lik*
- h) Meslek isimleri yapar: *öğretmen+lik, hoca+lık, doktor+luk, bakkal+lık, simitçi+lik, fırıncı+lık, tuhafiyeci+lik, manifaturacı+lık*
- i) 1. Makam ve rütbe bildiren isimler yapar: *rektör+lük, vali+lik, bakan+lık, başçavuş+luk, onbaşı+lık, paşa+lık*

+mAn: Abartma ve benzerlik ifade eden işlek olmayan bir ektir: *şiş+man, koca+man, köle+men, gök+men, küçük+men, kara+man*

+msAr: İşlek olmayan bir ektir: *iyi+mser, kötü+mser, kara+msar,*

+mtırak: Renk ve tat isimlerine gelir. Fazla işlek değildir. *Yeşil+i+mtırak, sarı+mtırak, mavi+mtırak, ekşi+mtırak, acı+mtırak*

+rA: Yön bildiren fakat fazla işlek olmayan bir ektir: *taş+ra, üst+re (üzre), bu+ra, şu+ra, o+ra*

+sAk: Eski Türkçe döneminden beri kullanılan fakat bugün fazla işlek olmayan bir ektir: *su+sak (su kabı), dir+sek, tüm+sek, yük+sek, bağır+sak*

+sl: Az işlektir. Benzerlik ifade eder: *çocuk+su, ipek+si, erkek+si, kadın+sı, bebek+si*

+slz: Olumsuzluk ifade eden zarf, sıfat ve isimler türetmeye yarayan bir ektir: *ölçü+süz konuş-, para+sız kal-, geçim+siz kadın, huy+suz adam, hava+sız oda, ahlâk+sız, tat+sız, tuz+suz, yağ+sız*

+ş: Fazla işlek değildir. Sevgi ifade eden kelimeler türetir: *mavi+ş, Ali+ş, minno+ş*

+şln: Renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eden kelimeler yapar. İşlek değildir: *gök+şln, sarı+şln,*

+tl: Yansıma kelimelerde çok sık kullanılabilen bir ektir: *patır+tl, gürül+tü, hırıl+tl, şırıl+tl, kütür+tü, hapır+tl*

+z: İki çokluk bildiren fakat işlek olmayan bir ektir: *iki+z, üç+ü+z, dört+ü+z, boyun+u+z, ben+i+z, gen+i+z, göğ+ü+z*

2. 5. 1. 2. İsimden Fiil Yapan Ekler

İsim kök ve gövdelerine gelerek onlardan fiil yapan eklerdir. Fakat gövdeden çok köklere getirilir.

+A-: İsimden fiil yapan işlek bir ektir. Kelimeye etmek, olmak ve kılmak anlamı verir. *Ad+a-, bez+e-, yaş+a-, kap+a-, oyun+a-, dil+e-, boş+a-*

+(A)L-: Sıfatlara eklenerek fiiller yapan işlek bir ektir: *az+al-, çok+al-, düz+el-, genç+el-, bun+al-, yön+el-, dar+al-, yüce+l-, eğri+l-*

+Ar-: çoğunlukla renk bildiren isimlere gelerek onlardan olmak ve yapmak ifade eden fiiller yapar: *ak+ar-, boz+ar-, mor+ar-, sarı+ar-, baş+ar-, kara+ar-, ev+er-, gök+er-*

+k-: Fazla işlek değildir: *bir+i+k-, göz+ü+k-, geç+i+k-, aç+i+k-*

+klr: Çoğunlukla yansıma kelimelerden fiiller yapar: *hıç+kır-, fış+kır-, püs+kür-, hay+kır-, çem+kir-*

+L-: sıfatlardan fiil yapan bir ektir: *kısa+l-, eğri+l-, doğru+l-, sivri+l-, duru+l-, ince+l-*

+LA-: İsimden fiil yapan en işlek eklerden biridir. Hem olma hem de yapma ifade eden fiiller yapar: *su+la-, temiz+le-, baş+la-, taş+la-, kış+la-, dem+le-, hor+la-, göz+le-, av+la-, serin+le-, kir+le-, pis+le-*

+msA-: İşlek değildir. Birkaç kelimeye yaşamaktadır. *az+i+msa-, çok+u+msa-, küçük+ü+mse-, ben+i+mse-, iyi+mse-, kötü+mse-, gül+ü+mse-*

+sa-: Fazla işlek değildir. İstemek, kabul etmek manasına gelen fiiller yapar: *su+sa-, garip+se-, umur+sa-, mühim+se-, önem+se-, kanık+sa-*

2. 5. 1. 3. Fiilden İsim Yapan Ekler

Fiil kök ve gövdelerine gelerek isim yapan eklerdir. Yapım ekleri içinde sayısı en fazla olan eklerdendir. Bu durum da Türkçe'nin fiilden isim yapmaya çok yatkın bir dil olduğunu ve bu eğilimin kuvvetli olduğunu gösterir.

- AcAk: Bu ek aynı zamanda sıfat fiil yapan ektir. Kalıcı isimler de yapan işlek bir ektir: *açıl-acak, görül-ecek, giy-ecek, iç-ecek, yak-acak, al-acak, ver-ecek, sil-ecek, yi-y-ecek*

-Aç: Fazla işlek değildir. *Gül-eç, say-aç, tık-aç, büyüt-eç, kaldır-aç*

- AğAn: Bu ek de fazla işlek değildir: *yat-ağan, kes-eğen, piş-eğen, küs-eğen*

-Ak: Yer ve araç gereç isimleri ile aşağılayıcı sıfatlar yapar: *at-ak, dön-ek, ürk-ek, dur-ak, saç-ak, kaç-ak, kes-ek, kavuş-ak, barın-ak, kay-ak, yum-ak*

- AlAk: İşlek olmayan bir ektir. *As-alak, çök-elek, yat-alak, şaş-alak, eş-elek*

- AmAk: Bu ek fazla işlek değildir. Ancak birkaç kelimeye yaşamaktadır: *tut-amak, bas-amak, kaç-amak,*

-An: Geniş zaman sıfat fiilini yapan ektir. Kalıcı isimler de yapar: *çağla-y-an, döv-en (düven), al-an, kal-an, geç-en, biç-en, seç-en, kap-an*

-AnAk: Bu ek de bazı kelimelerde yaşamaktadır: *gel-enek, seç-enek, sağ-anak, yığ-ı-nak, gör-enek*

-Ari: İşlek olmayan bir ektir: *uç-arı, göç-eri*

-Ası: Sıfat fiil yapan bu ek bazı kalıcı isimleri de yapar: *gül-esi, kör ol-ası, geber-esi*

-ca: Fazla işlek değildir: *eğlen-ce, söylen-ce, dinlen-ce, düşün-ce, sakın-ca, güven-ce*

-ç: Aşırılık bildiren isimler yapar: *iğren-ç, korkun-ç, sevin-ç, inan-ç, gülün-ç, kıskan-ç*

-Di: Görülen geçmiş zamanın üçüncü teklik şahsını ifade eden bu ek kalıcı isimler de yapmaktadır: *kal-ı-n-tı, çal-ı-n-tı, piş-ti, külbaz-tı, imambayıl-dı, gecekön-du, ayakbas-tı, sızın-tı, kırın-tı*

-Dik: Bu ek de bir sıfat fiil ekidir. Kalıcı isimler de yapar. *beğen-dik, tanı-dık, bil-dik, duyulma-dık, anlaşılma-dık,*

-gA: Fiilin ifade ettiği olanı, yapanı ve yapılanı ifade eden isimler yapar: *dal-ga, bil-ge, böl-ge, kavur-ga, süpür-ge, yon-ga,*

-GAç: Genellikle araç gereç isimleri yapan bir ektir: *kıs-kaç, yüz-geç, süz-geç, del-geç, utan-gaç, üşen-geç*

-GAN: İşlek eklerden biridir. Fiilin ifade ettiği işi alışkanlık haline getirmeyi ifade eder: *alın-gan, çalış-kan, dövüş-ken, ısır-gan, er-gen, çekin-gen, kay-gan, giriş-ken, yapış-kan*

-GI: Araç gereç isimleri yapan işlek eklerimizden biridir: *as-kı, bur-gu, bil-gi, ser-gi, sil-gi, ver-gi, sar-gı, sün-gü, ör-gü, söv-gü, sev-gi, kay-gı*

-glç: Sıfat isimleri yapan bir ektir. *Bil-giç, dal-giç, hör-güç, başlan-gıç, sor-guç*

-GIn: Fiilden isim yapan işlek eklerden biridir. *al-gın, az-gın, bez-gin, sez-gin, bıç-kın, çap-kın- soy-gun, düş-kün, taş-kın, alış-kın, kır-gın, coş-kun, vur-gun, ger-gin, yetiş-kin, seç-kin, kaç-kın*

-I: İşlek eklerden biridir: *az-ı, kaz-ı, yaz-ı, çiz-i, duy-u, ört-ü, öl-ü, yat-ı, koş-u, doğ-u, bat-ı, ölç-ü, tart-ı, tak-ı*

-Icl: İsim ve sıfat yapan işlek eklerden biridir. *koş-ucu, vur-ucu, del-ici, kes-ici, dilen-ici, gör-ücü, oku-y-ucu, aldat-ıcı, böl-ücü*

-(I) k: İşlek bir ektir. *aç-ı-k, saç-ı-k, del-i-k, sil-i-k, dile-k, kapa-k, sap-ı-k, oyna-k, tara-k, karış-ı-k, isla-k*

-(I) m: İşlek bir ektir: *al-ı-m, sat-ı-m, ver-i-m, geç-i-m, seç-i-m, giy-i-m, öl-ü-m, iç-i-m, çal-ı-m, say-ı-m, kur-u-m, dön-ü-m, yap-ı-m*

-mA: Bütün fiillere gelerek isim fiil yapan eklerden biridir. Kalıcı isimler de yapar. *as-ma, bas-ma, yaz-ma, çel-me, ser-me, bur-ma, süz-me, sar-ma, oku-ma, in-me, dondur-ma, sev-me*

-mAca: Fazla işlek değildir: -mA mastar ekiyle +CA isimden isim yapan ekin kalıplaşması ile meydana gelen bu ek oyun ve hayvan isimleri de yapmaktadır: *at-maca, kovala-maca, boğ-maca, kes-mece, bil-mece, bul-maca, aldat-maca, çek-mece, koş-maca, koştur-maca*

-mAç: İşlek değildir: *bula-maç, yırt-maç, bazla-maç, tut-maç, çığirt-maç*

-mAk: İsim fiil yapan mastar ekimizdir. Bütün fiillere gelerek onların isim şekillerini yapar: *çak-mak, yemek, il-mek, bil-mek, sev-mek, koş-mak, oku-mak, çal-mak, oyna-mak, yürü-mek*

-mAz: Olumsuz geniş zaman ekidir. Sıfat fiil ve kalıcı isimler de yapar: *tüken-mez, çık-maz, sol-maz, yıl-maz, kork-maz, yara-maz, bilir bilmez, görür görmez, düşmez kalkmaz vb.*

-mİş: Öğrenilen geçmiş zamanın sıfat fiilini yapar: *dol-muş, oku-muş, geç-miş, ye-miş, bil-miş, er-miş, dur-muş, gör-müş geçir-miş*

-n: Fazla işlek olmayan bir ektir: *ak-ı-n, böl-ü-m, ek-i-n, tüt-ü-n, dol-u-n, gel-i-n, ver-i-m, ser-i-m*

-(A)r: Bu ek de aslında sıfat fiil ekidir. Kalıcı isimler de yapar: *ak-ar, kes-er, biç-er, yaz-ar, dön-er, geç-er, göç-er*

- **(İ)ş**: Kullanılış sahası çok geniş olan eklerimizdendir. *Gel-iş, gid-iş, bak-ış, yürü-y-üş, dur-uş, kalk-ış, dön-üş*
- **t**: İşlek değildir: *bin-i-t, geç-i-t, um-u-t, yoğur-t, yap-ı-t, öğ-ü-t*
- **tl**: Çoğunlukla dönüşlülük ekin den (-n-) sonra kullanılan bir ektir: *akın-tı, bulan-tı, sallan-tı, çıkın-tı, kazın-tı, kurun-tu, gezin-ti, kızar-tı, morar-tı, karar-tı, ürper-ti*

2. 5. 1. 4. Fiilden Fiil Yapan Ekler

Fiil kök ve gövdelerine gelerek yeni fiiller yapan eklerdir. Çekim ekleri kadar işlek olan eklerdir. İsimden fiil yapan ve fiilden fiil yapan eklerden sonra gelebilirler.

- **DAr** - : Az işlek eklerden biridir. Ettirgenlik anlamı katar: *dön-der-, gön-der-, ak-tar-, kay-tar-*
- **Dlr** - : Bu da ettirgenlik bildiren fakat diğerine göre işlek olan bir ektir: *al-dır-, aç-tır-, as-tır-, bas-tır-, böl-dür-, çak-tır-, çel-dir-, dal-dır-, bez-dir-, gez-dir-, gül-dür-, dol-dur-, kaz-dır-, öl-dür-, sal-dır-, say-dır- yaz-dır-, yüz-dür-*
- **A** - : Fazla işlek değildir. Birkaç kelimedede yaşamaktadır: *dol-a-, tık-a-, kap-a-, bel-e-*
- **AIA** - : Bir işi tekrarlama ifade eden fiiller yapan bir ektir: *it-ele-, kov-ala-, gev-ele-, sep-ele-, kak-ala-, serp-ele- > (sepele-)*
- **I** - : Fazla işlek değildir. Kuvvetlendirme ve sıklık ifade eden fiiller yapar: *kaz-ı-, sür-ü-, bür-ü-, sanç-ı-*
- **L** - : Geçişli fiilleri geçişsiz yapan bir pasiflik meçhullük ekidir. Kullanılış sahası çok yaygındır: *aç-ı-l-, aş-ı-l-, bas-ı-l-, çak-ı-l-, tak-ı-l-, deş-i-l-, seç-i-l-, iç-i-l-, kır-ı-l-, sat-ı-l-, üz-ü-l-, yaz-ı-l-, yak-ı-l-, yüz-ü-l-*
- **ma** - : Olumlu fiillerden olumsuz fiiller yapan çok işlek bir ektir. İ- fiilinin dışındaki bütün fiillere getirilebilir. Bu ek vurguyu kendisinden önceki heceye atar. Çekime girdiğinde orta hecede olduğu için özellikle y'nin tesiri ile A ünlüsünde daralma olur: (bak-ma-yor değil; bak-mı-yor şeklinde kullanılıyor): *al-ma-, git-me-, yap-ma-, öğret-me-, alın-ma-, görül-me-, başla-ma-*
- **n** - : Fiilden fiil yapan işlek eklerden biridir. Dönüşlülük, pasiflik ve meçhullük bildirir. Özellikle "L" ile biten fiillerin pasif (edilgen) ve (meçhul) bilinmeyen "n" ile yapılır.

Bulaşıklar yıkandı. (meçhul)

Bulaşıklar annem tarafından yıkandı. (edilgen)

Ayşe tarandı. (dönüşlü)

Al-ı-n-, aş-ı-n-, akla-n-, başla-n-, bak-ı-n-, çal-ı-n-, dök-ü-n-, eş-i-n-, eş-i-n-, gez-i-n-, giy-i-n-, işle-n-, öv-ü-n-, döv-ü-n-, pisle-n-, topla-n-, yakala-n-, düş-ü-n-

- **r** - : Ettirgenlik (faktitif) ekidir. Bu eklerin genel olarak iki görevleri vardır:

1. Geçişsiz fiilleri geçişli hale getirmek: *gül-dür-*, gibi
2. Fiilin ifade ettiği işi başkasına yaptırmak: *yak-tır-*, gibi.

Ettirgenlik eklerinin birden fazla olmasının sebebi, bir ekin bütün fiillere getirilemeyeşidir. Mesela – r – eki ünlü ile biten fiillere getirilemez; çoğunlukla p, ç, t, s, ğ, ünsüzleri ile biten tek heceli fiillere getirilir. *bat-ı-r-, bit-i-r-, doy-u-r-, kaç-ı-r-, piş-i-r-, aş-ı-r- çık-a-r-, geç-i-r-, göç-ü-r-, uç-u-r-, şiş-i-r-, doğ-u-r-, şaş-ı-r-*

- **t** - : Çok işlek bir fiilden fiil yapan ettirgenlik (faktitif) ekidir. Daha çok ünlü ile biten ve birden fazla heceli fiillere gelir: *acı-t-, ak-ı-t-, ara-t-, inci-t-, söyle-t-, dire-t-, yürü-t-, akla-t-, ekle-t-, başla-t-, dinle-t-, fırla-t-, genişle-t-, ısla-t-, kirle-t-, kork-u-t-, parla-t-, uyu-t-, ürk-ü-t-*

2. 5. 2. Çekim Ekleri

Çekim ekleri isim kök ve gövdelerine gelerek onlara cümle içinde işlerlik kazandıran, kelimeleri birbirine bağlayan ve bu şekilde kelime grupları oluşturarak cümleyi oluşturan eklerdir. Çekim ekleri olmasaydı cümle oluşturulamazdı. Aşağıdaki örnekte olduğu gibi:

“Çocuk+**lar** koş-**arak** sınıf+**tan** çık-tı-**lar**.”

Yukarıdaki cümlede koyu renk yazılmış olan ekler çekim ekleridir. Onları cümleden çıkardığımızda, aşağıdaki gibi durum ortaya çıkar:

“Çocuk... koş.... sınıf... çık.”

Dilimizde iki çeşit çekim eki vardır:

İsimlere gelen çekim ekleri (İsim Çekim Ekleri)

Fiillere gelen çekim ekleri.(Fiil Çekim Ekleri)

2. 5. 2. 1. İsim Çekim Ekleri

Canlı veya cansız bütün varlık ve kavramları karşılayan sözcüklere **isim** diyoruz. Varlık veya kavramları tek olarak karşılayan isimlere **özel isim**, ortak olarak cins olarak karşılayanlara da **(tür) cins isim** adını veriyoruz. Cins ve özel isimlere gelen çekim ekleri şunlardır:

Çokluk Eki: + lar: İsimlerin karşıladığı varlık veya kavramların sayısının birden çok olduğunu ifade eden bir ektir.

adam+lar, çiçek+ler, ev+ler, ağaç+lar, dağ+lar, göl+ler

İyelik Ekleri: “İye” sahip demektir; dolayısı ile iyelik ekleri isimlerin karşıladığı varlık veya kavramların kime ait olduğunu gösteren “sahiplik” ekleridir. İyelik ekleri şahıslara göre değişik şekildedir. Türkiye Türkçesi’nde kullanılan iyelik eklerini şunlardır:

Teklik 1.şahıs: baba + **m**kitap + **Im**

“ 2.şahıs: baba + **n**kitap + **In**

“ 3.şahıs: baba + **si**kitap + **İ**

Çokluk1.şahıs: baba + **mlz**kitap + **ı + mlz**

“ 2.şahıs: baba + **nlz**kitap + **ı + nlz**

“ 3.şahıs: baba + **ları**kitap + **ları**

Not:Diğer eklerde de olduğu gibi normal olarak, aynı cins iyelik ekleri üst üste gelmez, fakat **bir** ve **kim** sözcükleri bu kuralın dışındadır:

bir + **ı + si**, kim + **ı + si**

Görüldüğü gibi bu iki kelimede, teklik üçüncü şahıs ifade eden **+ı** ve **+si** ekleri üst üste kullanılabilmektedir.

Not: İkinci sütundaki iyelik ekleri “su” ve “ne” kelimelerine “y” yardımcı ünsüzü ile gelir: *su+y+um, su+yun, su+y+u, su+y+ı+mız, su+y+ı+nız, su+ları*

Aitlik Eki: +ki: Ünlü uyumlarına uymayan bir ektir. Eklendiği kelimeye bitişik yazılır. Bu ek eklendiği sözcüğü bazen adıl (ilgi zamiri) bazen de önad (sıfat) yapar:

Karşıdaki ev çok güzeldir. Cümlesinde “karşıdaki” sözcüğü sıfattır.

Karşıdaki çok güzeldir. Cümlesinde ise karşıdaki sözcüğü ilgi zamiridir. (ilgi adılı)

Bu ek diğer çekim eklerinden sonra gelir:

dolap+ta+ki, ev+de+ki, senin+ki, onların+ki, benim+ki

Uyarı: Bu eki bağlaç olan “ki” ile karıştırmamak gerekir. Bağlaç olan “ki”ler kendisinden önceki ve sonraki sözcükten ayrı yazılır.

Hâl Ekleri (Durum Ekleri) Cümle içinde kelimelerin diğer kelimelerle ilgisini kuran eklerdir. İsimler her kelime ile aynı halde iken yan yana gelmez. Değişik hallere geçer. İşte hal ekleri, bu değişimi sağlayan eklerdir. Bu noktada hal eklerinin iyelik eklerinden bir farkı vardır. İyelik ekleri diğer kelimeleri isimlere bağlar. Hal ekleri sayesinde ise isimler başka kelimelere bağlanır. Yani isimler, hal ekleri ile bağlandıkları kelimelerin yardımcı unsuru durumuna düşerler. Hâl ekleri esas itibarıyla da isimleri fiillere bağlar. Bu bakımdan çekim ekleri denince ilk akla gelen ekler hâl ekleridir.

Yalın Hâl: Yalın hâl, isimlerin eksiz hâli demek değildir. İsimler yalın hâldeyken **teklik, iyelik** ve **çokluk** şeklinde olabilir:

Kalem

Kalemim

Kalemler

Yukarıdaki üç sözcük de yalın haldedir.

Yükleme Hâli (Belirtme durumu): +I: İsmi geçişli bir fiile bağlayan ektir.

Ev+i yan-, kol+u kop-, gül+ü kokla-, kapı+y+ı çalmak

Yönelme Hâli +A: İsmi, kendisine yaklaşma, yönelme ifade eden bir fiile bağlar.

Ev+e git-, kapı+y+a bak-, otobüs+e bin-, sınıf+a gir-

Bulunma Hâli +DA: Bu ek ismi, kendisinde bulunma ifade eden bir fiile bağlar.

Ev+de çalış-, sokak+ta yürü-, imtihan+da cevapla-, ders+te gül-

Ayrılma (Çıkma) Hâli +DAn: İsmi, kendisinden ayrılma veya çıkma ifade eden bir fiile bağlar:

Pencere+den atla-, yol+dan geç-, çanta+dan para çıkar-, göz+den yaş akıt-

İlgi Hâli (Tamlayan eki) +In, +nIn: Eklendiği ismi yine bir başka isme bağlayan bir ektir:

Ev+in yolu, okul+un dekanı, araba+nın rengi, sürü+nün çobanı

Eşitlik Eki +CA: İsmi eşitlik, benzerlik ve gibilik ifade eden hallerini gösteren bir ektir: *adam+ca, erkek+çe, insan+ca, ben+ce, sen+ce, yavaş+ça, kurnaz+ca*

Yön Eki +rA: Fiilin kendi yönünde yapıldığını gösteren bir ektir. Bu ek de eklendiği ismi fiile bağlar.

Taş+ra, son+ra, üz+re, dış+arı, iç+eri

Soru Eki +ml: İsmi soru şekillerini yapan ektir. Ek olmasına rağmen kendisinden önceki sözcükten ayrı yazılır:

tatlı mı, dolu mu, kötü mü, iyi mi, senin mi

2. 5. 2. 2. Fiil Çekim Ekleri

Bilindiği gibi fiiller, hareketi karşılayan kelimelerdir. Fiil kök ve gövdeleri anlamlıdır fakat isimler gibi cümle içinde tek başlarına kullanılamaz. Çekimli fiil demek zamana ve kişiye bağlanmış fiil demektir. Çekime girmeleri gerekir. Fiillere gelen çekim ekleri onların anlamını değiştirmez, onlara işleklik kazandırarak diğer kelimelerle ilişkilerini sağlar.

fiil + zaman eki + kişi eki = çekimli fiil

Fiiller *gel-, koş-, bil-, oku-, yaz-, memnun et-, kal-, büyü-, kes-, oyna-* şeklinde yazılarak gösterilmelidir. Çünkü *gel-* fiilini (*gelmek*) şeklinde yazarsanız o artık isim olmuştur, dolayısı ile fiil olmaktan çıkmıştır.

Yukarıdaki formülden de anlaşıldığı gibi fiillere ilk gelen çekim ekleri **zaman** ekleridir. Bu ekler fiilin karşıladığı hareketi zamana bağlayan eklerdir. Şekil ve zaman ifade eden bu ekler **kip ekleri** de denir. Bu bakımdan Türkçemizdeki fiil kipleri ikiye ayrılır:

Bildirme kipleri

Tasarlama (dilek) kipleri

Bildirme Kipleri: Bunlar toplam dokuz tanedir ve ancak basit zamanlı çekimler yapmaya elverişlidir. Beş tanesi zaman anlamı taşır, diğer dört tanesi ise sadece şekil ifadesi taşımaktadır:

- Öğrenilen geçmiş zaman: - **mlş**: Hareketin konuşma anından önce yapıldığını ve anlatanın bunu görmediğini, başkasından duyduğunu veya öğrendiğini ifade eder.
- Görülen geçmiş zaman: - **DI**: Hareketin geçmişte yapıldığını fakat bunu bizim gördüğümüzü ifade eder.
- Şimdiki zaman: - **yor**: Fiilin bildirdiği hareketin şimdi yapıldığını bildirmekle beraber devamlılık anlamı da taşımaktadır. Konuşma dilinde (–mAktA) eki de şimdiki zamanı ifade edecek şekilde kullanılmaktadır.
- Gelecek zaman: - **AcAk**: Fiilin gösterdiği hareket ve oluşun konuşma anından sonra yapılacağını bildirir.
- Geniş zaman: - **r, -Ar**: Fiilin haber verdiği hareketin geniş zamanda yapılacağını haber vermekle birlikte, gelecek zaman anlamı da taşımaktadır. Diğer zamanların olumsuz halleri “ – mA” olumsuzluk eki ile yapılmasına rağmen geniş zamanın olumsuz çekimi “ – mAz” ekiyle yapılır:

Örneğin:

gel-di-m > gel-me-di-m, gel-me-di-n, gel-me-di, gel-me-di-k, gel-me-di-niz, gel-me-di-ler

gel-me-m, gel-mez-sin, gel-mez, gel-me-y-iz, gel-mez-siniz, gel-mez-leb

Tasarlama (dilek) Kipleri: Bu kiplerde zaman kavramı yoktur; bir dilek, istek, emir tasarlama söz konusudur:

- Şart kipi: - **sA**: Hareketin işin ve oluşun yapılmasını şarta bağlayan bir kiptir.
- İstek kipi: - **A**: Fiilin gösterdiği işin yapılmasındaki isteği ifade eder.
- Gereklilik kipi: - **mAlı**: Fiilin belirttiği işin veya hareketin yapılması gerekeceğini bildirir.

- d. Emir kipi: Fiilin gösterdiği hareketin veya işin yapılmasını emreder. Fakat diğer kiplerde olduğu gibi emir çekimini yapan düzenli bir ek olmamasına rağmen emir çekimi şöyle yapılmaktadır:

Gel – (eyim)

Gel

Gel-sin

Gel-(elim)

Gel-i-niz

Gel-sin-ler

Ayrıca fiillere gelen çekim ekleri bahsinde “**birleşik çekim**” yapılan eklerden de bahsetmeliyiz. Birleşik zamanlı fiiller, bildirme ve dilek kiplerine görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart ekleri getirilerek yapılmakta, Hikâye, Rivayet, Şart isimlerini almaktadır.

a.Hikâye birleşik zaman: **-DI:** gel-i-yor-du-m

b.Rivayet birleşik zaman: **-mİs:** gel-i-yor-muş-um

c.Şart birleşik zaman: **-sA:** gel-i-yor-sa-m

Kişi (şahıs) Ekleri: Bu ekler, fiil çekimlerinde kullanılan ve hareketi yapan veya olan kişiyi ifade eden eklerdir. İki grupta şahıs ekimiz vardır:

- a. Görülen geçmiş zaman ve şart kiplerinden sonra kullanılan **iyelik menşeli** şahıs ekleri:

<i>Oku-du-m</i>	<i>oku-sa-m</i>
<i>Oku-du-n</i>	<i>oku-sa-n</i>
<i>Oku-du</i>	<i>oku-sa</i>
<i>Oku-du-k</i>	<i>oku-sa-k</i>
<i>Oku-du-nuz</i>	<i>oku-sa-nız</i>
<i>Oku-du-lar</i>	<i>oku-sa-lar</i>

- b. Öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman, gereklilik ve istek kiplerinden sonra kullanılan **zamir menşeli** şahıs ekleri:

Teklik 1.şahıs: - Im

“ 2.şahıs: - sIn

“ 3.şahıs: -

Çokluk 1.şahıs: - Iz

“ 2.şahıs: - sInIz

“ 3.şahıs: - IAr

Soru Eki; mİ: Bu ek çekimli fiillere de gelerek cümlelerin soru şekillerini yapar.

Tatile gidecek **mİsin**?

Çokluk Eki; - lar: Çekimli fiillere gelerek cümlelerin çokluk şekillerini yapar.

Çocuklar caddede hızlı hızlı yürüyorlar.